

МАРКО М. РАДУЛОВИЋ*

Институт за књижевност и уметност, Београд

СРПСКОВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ У ЕСЕЈИМА СРПСКИХ ПЕСНИКА ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА (Миодраг Павловић, Јован Христић, Иван В. Лалић)

Сажетак: Послератни модернисти, попут Миодрага Павловића, Јована Христића и Ивана В. Лалића, проучавали су средњовековно наслеђе пре свега кроз разматрање његовог потенцијалног значаја за стваралаштво савремених песника, али и за саморазумевање српске културе уопште. Такви погледи одликовали су се аутопоетичким приступом зато што су кроз презентацију књижевне прошлости истовремено указивали на одговарајуће поетичке проблеме савремености. Миодраг Павловић написао је највише есеја посвећених средњовековним ауторима и поетичким феноменима, док су Јован Христић и Иван В. Лалић писали о овој епохи поводом њене везе са одговарајућим поетичким преокупацијама савремене поезије – Христић у предговору Лалићевим *Изабраним и новим ђесмама* (1969), а Лалић у тексту „Јефимијин дух и четири песме (поезија као молитва)“. Испитаћемо које су све филолошке, поетичке и културолошке проблеме ови песници покретали у разматрању српсковизантијског наслеђа и његове улоге у српској култури и књижевности.

Кључне речи: Миодраг Павловић, Јован Христић, Иван В. Лалић, есеји о средњовековној књижевности, Византија, српсковизантијско наслеђе, поезија, историја, мит

У другој половини 20. века појам традиције, односно *изабране ђесничке баштине* постаје једна од основних поетичких категорија. То значи да се (експлицитан и имплицитан) однос према књижевном наслеђу успоставио и као средство поетске идентификације, односно тачка разлике између надолазеће генерације послератних модерниста и још увек активних авангардних песника формираних у предратном периоду: „И прво што су они учинили било је да почну да трагају за својом традицијом, за разлику од својих претходника који су – са прилично херостратском храброшћу – одбацивали сваку везу, па чак и сваку помисао на традицију“ (Христић 1969: VI).

* markorad984@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1576-2115>

Однос према традицији за српске песнике друге половине 20. века истовремено је означавао поступак субверзије¹, али и стваралачко путовање песничког бића у дубине колективне и индивидуалне свести. Отуда се и њена афирмација у другој половини 20. века одвијала двоструко. С једне стране, њој се враћало изгубљено право грађанства у српском песништву кроз признавање њених потенцијала за савремено стваралаштво, док се с друге, у перспективи сваког песника појединачно, она откривала као бескрајно дубока, непозната и узбудљива област за разлику од уобичајених схватања овог појма:

Без везаности за традицију – на овај или онај начин одабрану – ниједан књижевни покрет није у стању да опстане. То је коначно постало јасно педесетих година, и то је можда најважнији резултат у основи прилично јалове и тужне књижевне битке која се тада водила. А посао стварања те „друге традиције“ био је подједнако далеко од приклањања патријархалној традицији, и од повлањања нечега што је другде давно било речено (Христић 1969: VIII).

„Стварање друге традиције“ није значило само њено инкорпорирање у савремено певање, већ и свестан рад на обликовању прошлости. Реч је, наиме, о времену у коме су песници, осим што су били ствараоци, имали прилике да директно утичу и на (пре)осмишљавање културне самосвести кроз састављање антологија, избора, покретање и уређивање едиција, односно писање есеја. Тако је културолошка самосвест одвела неке од најзначајнијих песника у есејистичко истраживање недовољно осветљених епоха нашег књижевног и духовног наслеђа, каква је била и средњовековна.

Послератни модернисти, попут Миодрага Павловића, Јована Христића и Ивана В. Лалића проучавали су средњовековно наслеђе пре свега кроз разматрање његовог потенцијалног значаја за стваралаштво савремених песника, али и за саморазумевање српске културе уопште. Такви погледи одликовали су се аутопоетичким приступом зато што су кроз презентацију књижевне прошлости истовремено указивали на одговарајуће поетичке проблеме савремености. Међутим, Миодраг Павловић је, поред овог приступа, средњовековне писце и дела проучавао и као књижевну вредност по себи, онако како се писало о песницима других епоха, ближих савременом схватању поезије. На тај начин песници су се према средњовековном наслеђу односили превасходно као ствараоци, заинтересовани за његов жив стваралачки и културолошки значај, али су се истовремено ослањали на битна достигнућа савремене науке о књижевности, пре свега медијевистике.

¹ „Трагање за традицијом, међутим, представља једну од најважнијих и најпресуднијих одлика једног крила модернизма педесетих година, и то трагање за једном 'другом традицијом' у нашој књижевности, која ће се битно разликовати од оне канонизоване, што се све до тада није стављала у питање, бар не озбиљније и систематскије“ (Христић 1969: VII).

Ипак, и када су написани са једне, условно речено, објективне тачке гледишта, есеји о српским песницима, књижевним појавама и удаљеним епохама, укључујући средњовековно наслеђе, никада нису били само израз научне потребе да се књижевна прошлост валоризује, већ су у себи носили један позитиван стваралачки ангажман чији је циљ истовремено био боље разумевање традиције, али и ново дефинисање садашњости, односно ширење свести о сопственој култури: „есеје сам почео да пишем у бурним педесетим годинама, када се присуством у јавности нешто могло и постићи. Поновно дефинисање наше културе обављало се и кроз нове валоризације наших песника. Кроз студије о песницима отварају смо питања, не само естетска, него и историјска, филозофска и политичка“ (Павловић 2001). Дакле, према Павловићу, есеј је представљао један од начина да се буде *присућан у јавности* и тим присуством *нешто постојне*, због тога су и питања која су се у њему покретала била шира од чисто естетских чак и када се превасходно говорило о песницима и поезији. Отуда је есејистика за песнике послератног модернизма представљала и особен вид друштвеног ангажмана, поетичке и културолошке (само)идентификације посебно када је у питању била реактуелизација удаљеног наслеђа прошлости какво је српсковизантијско.

Јован Христић – о Византији поводом Лалића

Свој поглед на средњовековно наслеђе Христић је изнео у предговору Лалићевим *Изабраним и новим њесмама* (1969). Он је у том тексту најпотпуније оцртао однос према традицији једног важног дела нашег послератног модернизма. Улогу Византије у Лалићевом, али и тадашњем песништву, Христић двоструко дефинише: као место културолошке (само)идентификације и као метафору за историјско и митско време.

Византија је у српској култури, за Христића, слично као и за Винавера², један алтернативни пут: он је види као израз напора да се пронађе *група традиција* различита „од приклањања патријархалној традицији, и од понављања нечег што је другде давно било речено, а можда већ и заборављено“ (Христић 1969: VIII). Као такву, Христић је видео Византију и у делима Дучића и Ракића, иако су му били блиски Винаверови приговори упућени реактуелизацији средњовековља у њиховом певању, изнети у есеју „Скерлић и Бојић“. Наиме, Христић као неку врсту оправдања скреће пажњу на то да се Византија у првој половини 20. века појављује и као израз настојања *урбанизације наше књижевности*:

Јер, Византија се појавила као могућа традиција у једном веома одлучном тренутку у историји наше књижевности, у тренутку њене дефолклоризације и

² За Станислава Винавера Византија је представљала, у једном тренутку његових стваралачких трагања, поетичку алтернативу традицији која се заснивала на вредностима и достигнућима фолклорне књижевности.

дерустикализације, и није нимало случајно што су је прихватили тако типично грађански – можда најтипичније грађански у првом реду по својим претензијама – песници као што су Дучић и Ракић (Исто: X).

Византија је, за Христића, пре свега знак припадништва српске књижевности медитеранској и хеленској култури као класичним основама европске цивилизације. Дакле, Византија се у Лалићевом песништву, према Христићу, открива као органска веза са изворима. Поред тога што савремени песник стваралачки бира своју традицију, могућност таквог поступка мора да буде садржана у самој култури којој он припада како би се та веза показала као природна, односно аутентична. Другим речима, произвољна бирања, идентификовање са нечим што ни на који начин није део нашег духовног наслеђа, носило би ризик од недостатка аутентичности. Стога Христић сматра да је Византија пут за обнављање класичних вредности на један, условно речено, спонтан и природан начин.

У чему се за Христића састоји аутентичност српске културе? Пре свега, у чињеници да смо у својој историји били интегралан део „једног великог културног подручја“, односно да нисмо само примали утицаје од европске културе, већ смо и допринели њеном конституисању: „да ми не само што плаћамо дугове европској култури, него имамо и своја природна потраживања – и то нимало незнатна – од ње“ (Исто: XI). Дакле, културна аутентичност, како је Христић разуме, подразумева интегралну припадност и стваралачки допринос европској цивилизацији. Припадност се у овом случају односи на историјско порекло, односно органску везу са самом основом европске културе – антиком, док је стваралачки допринос садржан у делотворном учествовању у европској култури каснијих векова.

У другој половини 20. века за српску књижевност такав континуитет представља пре свега потенцију, због тога што је историјским развојем прекинут, иако не и сасвим заборављен. Христић сматра да историјску везу са средњовековном књижевношћу и византијском поетиком вреди обновити, односно „претворити то културно подручје у аутентичну песничку традицију“, а тај чин „представља истовремено и потврду аутентичности своје културе“ (Исто: XI). Другим речима, уколико песник заборављену културно-историјску чињеницу стваралачки реактуелизује, он тако започиње рад на њеном преображају у живу песничку традицију која је истовремено потврда аутентичности културе којој припада. Отуда је песничко стварање врста креативног сећања које у ризници прошлости проналази (заборављене) стваралачке потенцијале. Тако из ових Христићевих ставова произлази да песници *заснивају оно што траје* и то управо кроз чин (поетичког) сећања, захваљујући коме, по Ернсту Касиреру, чињенице историје једино и постоје. Дакле, историјске везе саме по себи не значе много ако нису стваралачки актуелизоване, отуда аутентичност није неко природно стање које се самостално развија, већ подразумева стваралачки рад културе којим она изнова потврђује саму себе и своје могућности.

Христић је овим есејом имплицитно поставио једно питање и експлицитно на њега одговорио. А оно је на различите начине искрсавало током читавог прошлог века и гласило је отприлике овако: да ли је у новој српској књижевности веза са средњовековним наслеђем аутентична, односно да ли проистиче из саме културе или је искључиво модернистички гест песника као сведочанство њихових индивидуалних склоности?

Као што знамо, започело је са Скерлићевим негативним одговором – који је пре свега плод чињенице да овај књижевни критичар средњовековну литературу није уопште сматрао за књижевност, те стога није ни видео на који би начин она могла да буде подстицајна за модерне писце, а не његовог негирања веза са традицијом уопште – а траје на неки начин и данас када упркос послератној, стваралачки убедљивој реактуелизацији средњовековне епохе и даље постоје недоумице о природи ове везе, односно о томе колико је веза са средњовековном поетиком само плод индивидуалног песничког сећања, а колико аутентично сећање саме културе. Један од аргумената гласи да од одређеног периода, отприлике од Доситеја, Византије више нема у нашој књижевности: „од Византије, дакле, после Доситеја, нема више ничега, као што је историјски нема од пада Константинопоља и пада средњовековне српске државе“ (Бошковић 2013: 75). Иако српсковизантијско наслеђе није сасвим ишчезло након просветитељства, пример за то је стваралаштво Лазе Костића, поетика сећања, карактеристична за наше послератне модернисте, показала је да чак и онога чега неко време није било, још увек може бити, односно да прекинути континуитети нису заувек изгубљени, већ се могу обновити. Отуда је Христић, како смо видели, крајем шездесетих година инсистирао управо на аутентичности песничког реактуелизовања традиције, односно сматрао је да несумњива историјска чињеница да је наша књижевност у једном тренутку припадала византијском културном кругу, песницима отвара могућност за аутентично стваралачко прегнуће. Свакако да је ово инсистирање на аутентичности сопствене културе истовремено представљало и средство самооправдања у ширем европском контексту, међутим било је оно и неопходни састојак драгоцене песничке самоуверености без које нема великих остварења. У том смислу може се рећи да је Византија и у другој половини 20. века на нешто суптилнији начин (п)остала средство „нашег оправдања“, како је то раније за Дучића и донекле Бојића приметио Винавер. Међутим, такво оправдање у случају послератних модерниста није ни површно ни погрешно, већ стваралачки неопходно и делотворно. Стога на питање да ли је српсковизантијско наслеђе аутентичан део историје српске књижевности, одговор не треба тражити у књижевно-историјским и теоријским расправама, већ једноставно погледати стваралаштво неких од водећих песника српске књижевности 20. века. Летимичан поглед биће довољан да се уверимо да без разумевања средњовековне културе, не можемо разумети ни неке битне поетичке одреднице модернистичког певања.

Управо Византију у песништву Ивана В. Лалића Христић види као израз одговарајућих поетичких настојања. Пре свега као симбол историјске перспективе – целовит и кохерентан поглед на свет који пружа смисао збивањима око нас:

Преокупација историјом типично је модерна преокупација, не само зато што осећамо да за нама има сасвим довољно историје да бисмо се могли упитати чему води све то (свако раздобље може иза себе открити довољно историје да би поставило такво питање), ни само зато што нам се чини да смо доживели ствари које изгледа да превазилазе наше моћи разумевања и суђења (нема раздобља у коме се није мислило да су превршене све мере суровости и безумља), већ и зато – и то ми се чини најважније – што осећамо потребу да пронађемо неку константу у току историје и времена која нам може послужити као полазна тачка за разумевање њиховог протицања (Христић 1969: XIII).

За ову, по Христићу, типично модерну преокупацију историјом, Византија се показује као адекватан симбол зато што је „довољно далека у времену“ због чега се лако „приближава нечем архетипском“ (Исто: XII). Другим речима, историја песнике води директно до поетичког контакта са митском свешћу у којој се откривају непромењиви обрасци људског постојања. Управо целовитост погледа и митска свест, које је Христић издвојио, представљају заједничку тачку реактуелизације различитих видова традиције, у којој се сусрећу неки од водећих песника послератног модернизма као што су Попа, Павловић, Лалић и други.

Миодраг Павловић или како читати средњовековни текст

Иако тумачење сваког књижевног остварења (прошлости) макар имплицитно одговара на начелно питање како читати текст, када је реч о рецепцији нашег средњовековног писаног наслеђа, питање се морало експлицирати. Наиме, са средњовековним схватањем књижевности потешкоћа није лежала у временској удаљености, колико у његовој „радикалној другости“ у односу на савремена схватања литературе. Павловић је на то скренуо пажњу када је истакао да су временски удаљенији антички текстови по сензибилитету разумљивији његовом добу, него хронолошки ближи средњовековни. Један од разлога за такву ситуацију лежи у томе што су дела средњовековне књижевности имала утилитарну функцију, јасну намену и строг систем правила, односно „место и време употребе ових текстова били (су) јасно дефинисани, одређени, контролисани“ (Павловић 2000: 235).

Из таквог корпуса литературе Павловића су привлачила она места која су могла изгледати мање одређена, односно текстови у којима препознајемо покушај осамостаљивања од правила, стварање тзв. „слободне литературе“ коју бисмо по њему најпре могли да одредимо литературом средњовековља:

Ти текстови³ су нешто што је изашло из окриља средњовековних институција и покушало да постане самосвојна, слободна литература. Парадоксално, вероватно тачно, ти текстови тек у овом веку почињу да буду познати као део књижевности, да живе свој литерарни живот обрађајући се једној публици коју нису могли ни да замисле ни да сањају, с којом морају да доживљавају и тешка споразумевања и нелаке неспоразуме (Исто: 235).

У свом добу, дакле, одређени средњовековни текстови нису доживели признање литерарности, али су захваљујући поступцима и интерпретацијама тумача какав је, између осталих, био и Павловић, започели свој нови живот у другој половини 20. века. Другим речима, интерпретацијска перспектива и одређени приређивачки поступци на неки начин конституисали су средњовековне текстове као књижевност блиску модерном сензибилитету.⁴ У таквој ситуацији посвећенији читалац једноставно је морао да се упита: да ли заиста може да разуме шта је, Хиршовим речима, средњовековни аутор желео да узначи или неизбежно чита текст, блумовски искривљено, из савремене перспективе. Павловић је ово питање постављао у есејима посвећеним различитим средњовековним писцима и делима и на њега понудио своје решење:

Између непосредног, данашњег читања, и замисли како су је некад читали и тумачили, лежи средокраћа потребна не само нашем вредновању него и дубљем читалачком доживљају. Свест о томе да читамо један састав других и древних времена, као и о језику који нас на њих подсећа, учествују у нашем свиђању или одбијању песничког текста (Исто: 242, 243).

Хронолошка удаљеност и недовољна осветљеност средњовековља градиле су на извештан начин поетички ореол око те епохе што је такође утицало на питање савремене рецепције њених текстова. Павловић, дакле, разликује два приступа средњовековном тексту који, иако у основи различити, нису супротстављени већ комплементарни:

³ Павловић посебно именује *Слово љубави* Деспота Стефана Лазаревића, *Исјоведну молишву* из XIV века и *Молишву Бојородици* Димитрија Кантакузина.

⁴ Павловић је делима средњовековне књижевности приступао из одговарајуће перспективе. С једне стране, он је трагао за континуитетима у оквиру којих је препознавао историјске специфичности, природу и садржај тренутка у коме су текстови настајали. С друге, он је књижевна дела посматрао из једне синхронијске перспективе, односно самеравао их је према тзв. универзалним песничким начелима. То је разлог због чега он повремено пореди дела различитих епоха, пре свих када је реч о њиховој артикулацији неких општих стања и емоција. Тако је за њега Кантакузинова химна „усамљена у својој уметничкој самосвести и емотивно-умној развијености и над поезијом других векова; неоспорни документ песничке величине у нас, и нема много поема на нашем језику које стижу тако високо у својим узлетима“, односно „још мање је оних што се спуштају у дубоке поноре и о њима са сличном убедљивошћу казују“ (Павловић 2000: 242).

Ако хоћемо да читамо овај текст, дакле да будемо у правом смислу његови читаоци, на шта треба да усредсредимо своју пажњу? На читав тај приказ средњовековља на којем се песма нама указује, или на то како ми са њом непосредно опшtimo, данас? Могућно је ова два приступа одвојити, али је неправично било који од њих одстранити, излучити (Исто: 242).

Овакво залагање за читалачку перспективу „на две воде“ у тумачењима Миодрага Павловића не проистиче искључиво из тежње ка херменеутичкој објективности и прецизности, већ пре свега из уверења да таква двострука перспектива утиче на наш естетски/емоционални доживљај песме. Другим речима, свест о старости неког текста и његовој припадности одређеној историјској епохи доприноси његовим естетско-емоционалним квалитетима у чину (савремене) рецепције. На такву околност нашег читања средњовековних текстова Павловић је скренуо пажњу и у предговору првом издању *Антологије* када је указивао на важност историјског контекста у читалачком доживљају:

Посебна естетска функција историјског контекста највећег дела наше старе поезије постаје очигледна и у нашем избору. Када читамо песму у којој се нека историјски позната личност обраћа другој, или сама за себе говори, или помиње важне историјске догађаје у којима је учествовала или о којима је одлучивала, онда та околност постаје димензија самога песничког дела која се не може заобићи, јер она неопозиво обогаћује његов садржај (Исто: 260).

Међутим, централна тема која је заокупљала Миодрага Павловића, а донекле и наше медиевисте шездесетих и седамдесетих година 20. века, било је филолошко питање са широким културолошким значајем: постоји ли наша средњовековна поезија, односно где је можемо пронаћи?

Различитост између савременог и средњовековног схватања литературе била је толика да ни сами византолози нису имали недвосмислен одговор на ово питање. Павловић се њиме посебно бавио у предговору књиге Ђорђа Сп. Радојичића *Старо српско ђесништво IX–XVIII века* (1966). Овај есеј није важан само као допринос филолошком питању, већ је илустративан за Павловићево разумевање самог песништва. Поезију блиску сензибилитету савременог читаоца он није нашао у литургијском канону – иако је српске средњовековне службе објављене у оквиру *Србљака* сматрао „корпусом наше црквене поезије, а њихов језик – старим српским књижевним језиком“ (Исто: 194) – зато што је таквим песмама, како је истакао, услед похвалних елемената недостајала двосмисленост и дубина:

У литургији се певало, читало, проповедало, али певани текстови не могу се сасвим подвести под појам поезије у данашњем, па ни у античком смислу речи, не само зато што су писани по узору на византијску канонизовану литургијску поезију (што би оспоравало само њихову оригиналност), него и стога што су текстови писани похвално, панегирички, дакле, и поред многих стилских украса, лишени сваке могуће двосмислености, а тиме и могућности да имају дубину, или ореол поетичности у правом смислу (Исто: 194).

Отуда је Павловић поезију, заједно са неким медиевистима свога доба, тражио у другим жанровима, пре свега житијима. Он притом не пропушта да истакне како такав поступак проистиче из нових уверења медиевистике и отвара могућности за другачије плодотворне приступе, али да истовремено доноси и специфичне филолошке проблеме. Наиме, проучавалац који пође овим путем у једном тренутку мора да постави себи низ питања као што су: да ли је издвајање поетских пасажа из ширег контекста житија и њихово штампање у оквиру антологија и зборника, преносило аутентичан дух средњег века или је стваралао „један 'фантастични' књижевни жанр који у том виду заправо није ни постојао“ (Исто: 196). Другим речима, да ли смо се таквим поступцима приближили стваралачком животу наших предака или смо га довели у контекст савремених вредности које су му сасвим туђе:

Шта смо заправо добили: резултате једног експеримента у књижевно-жанровском издвајању, праву песничку антологију, или документ о мисаоно-осећајном животу наших предака? Налазимо ли се на прагу једне ситуације у којој наши велики писци житија могу изгледати као песници, и обрнуто? Сава, Стефан Првовенчани, Доментијан, Данило Пећки, односно њихова песничка дела, биће мерени мерилима по којима нису писали (Исто: 195, 196).

Павловић помиње ова питања као важна иако на њих није могао да пружи недвосмислен одговор. Како је сам истакао, задржавање над проблемима за њега је било плодотворније него пристајање на пребрза решења која би својом неопозивошћу осиромашила књижевно наслеђе (Исто: 195). Антологичарском, есејистичком и изнад свега песничком праксом Павловић је изнова показивао да је остао веран уверењу да се у житијима ипак може пронаћи поезија. Из његових есеја стиче се утисак да је он сматрао да његова тумачења и поступци нису постмодернистички захват у средњовековно наслеђе, већ да заправо откривају и наглашавају једну могућност која је имплицитно присутна у самим средњовековним текстовима.

А када је већ пронађено песништво, морало је бити покренуто и, за средњи век контроверзно, питање оригиналности. Иако свестан да је реч о појму који проистиче из модерног схватања стваралаштва, те да у средњовековној епохи он није доживљаван исто као у секуларном песништву каснијих векова, Павловић је остао уверен да је за саме средњовековне ствараоце ипак морало постојати „и питање оригиналности, јер уметнички импулс подразумева неку изворност, иначе се нова дела не би ни писала“ (Исто: 197). Оригиналност је за њега доказ да су наши средњовековни писци поред испуњавања жанровских схема „били дорасли за једну авантуру високе духовности“ (Исто: 198). Другим речима, Павловић сматра да је висока духовност оригинална, односно на неки начин непоновљива. Недостатак читалачке публике у средњем веку, која би ту оригиналност проценила,

наводи га на помисао да се оригиналност догађала као последица самог стваралачког поступка појединца, односно да је била нека врста непримењеног инцидента јер „није постојао читалачки збор који би ту оригиналност ценио и подстицао, нити естетска теорија која би је заступала“ (Исто: 197). Другим речима, Павловић је тврдио да је песничка аутентичност у средњем веку често била израз несвесног пробијања реторичких узуса, а не последица њиховог испуњавања. Отуда би послератна медијевистичка настојања представљала неку врсту накнадног мајеутичког поступка, спуштање кроз слојеве општих места како би се дошло до (поетске) суштине. Иако изгледа да је овакав Павловићев став у супротности са домаћом медијевистиком, његове слутње о постојању (средњовековне) оригиналности потврђује на свој начин и ауторитет какав је Аверинцев. По њему је реторички образац који је потекао из антике и настављен у византијској култури подразумевао, поред препознавања и подучавања општих поетичких начела и поступака, и индивидуалност личног стила. Она је, међутим, била неискрива теоријским речником реторике и најчешће се описивала као непоновљиво или јединствено мешање различитих поступака, дакле била је апофатичка. Реторичари су индивидуално у стилу доживљавали као идеју божанског код Платона, тешку за препознавање, још тежу за објашњавање, другим речима као трансцендентно.⁵ Отуда и реторика у Византији познаје индивидуалност стила. За нас је овакав увид важан зато што показује да Павловићеве слутње о оригиналности средњовековних писаца нису биле плод ауторових аутопоетичких схватања, односно да његова трагања за личним у средњовековним *шойосима* нису била неутемељена:

Нема ни најмање могућности да се сматра како се реторичко мишљење о књижевности у антици и у Византији разликују од нашег пре свега потпуном неспособношћу наслућивања чак и самог постојања такве естетске вредности каква је индивидуална и у својој индивидуалности непоновљива стваралачка потенција; наводно су за мајсторе реторике разумски зборници правила били последња реч, а оно што надвисује разум, напосто није постојало. Чињенице оповргавају такву представу. Ипак индикативно је да ретори, почев од Хермогена, на индивидуално и непоновљиво у језичкој уметности дословно преносе Платонову формулу о трансцендентном божанском начелу (Аверинцев 2019: 249).

Колико је са културолошке стране било важно Павловићу да покаже да наша средњовековна књижевност садржи елементе поезије и да су наши средњовековни писци истовремено зачетници једне духовне авантуре, толико му је као песнику било стало да истакне како такав поглед на

⁵ „Сваки образовани човек у грчком језичком свету знао је Платонове речи о највишем божанском начелу: '[...] Тежак је, дакле, подухват открити Оца и Творитеља овог свемира, па и ако се открије, немогуће га је свима објавити.' Хермоген парафразира ове речи примењујући их на суштину индивидуалног стила: '[...] Тешко је пронаћи, али није ништа мање тешко, нашавши га, саопштити о њему нешто јасно'" (Аверинцев 2019: 248).

средњовековље отвара и до тада недовољно искоришћене стваралачке потенцијале, односно „могућност да песничко завештање средњег века буде реално надахнуће нових песника“ (Павловић 2000: 198) која се по њему тек у његово време заиста откривала. Дакле, читаво питање о литерарности средњовековне књижевности: о постојању нечега што из савремене визууре можемо препознати као поезију, односно потрага за текстовима које одликују оригиналност, двосмисленост, духовни и естетски узлети, из Павловићеве перспективе важно је не само ради утврђивања књижевно-историјских чињеница, већ и због одговора на поетичке недоумице послератног модернизма – може ли стара књижевност да постане истинско надахнуће за модерне песнике? Уколико се то утврди као могуће, онда ће се, као и из Христићеве визууре, веза са овим наслеђем остварити на културолошко аутентичан начин, односно показаће се да је сама српска култура својим најдубљим пореклом европска и стваралачка.

Пишући, дакле, есеје о средњовековној књижевности Павловић је заправо једним делом састављао и програмско оправдање поетичких преокупација важног тока нашег послератног песништва у коме је његова поезија имала једну од централних улога. Другим речима, културолошка и поетичка интересовања у есејима Миодрага Павловића плодотворно се прожимају, стога су његови есеји о средњовековној, али и књижевностима других епоха, у одговарајућој мери увек аутопоетички.⁶

Увид који је Павловић формулисао у свом сусрету са делом Данила II примењив је уопште на његова (и да ли само његова?) тумачења средњовековне књижевности: „Тешко је до краја видети шта су у том делу *Шојои* византијске књижевне школе, шта канонски прописана места и ставови, шта оригинални списатељски допринос“ (Исто: 220). Иако су у другој половини 20. века медијевистичка истраживања донела бројна сазнања о средњовековним текстовима, и даље су постојала отворена питања која је (радо-знали) читалац могао да постави и на која недвосмислен одговор није био увек изван. Разликовање (обавезног) општег места од индивидуалног (стваралачког) доприноса показало се као изазован задатак зато што је захтевало пре свега велико познавање богатог арсенала средњовековних реторичких поступака, али и указивање на оно индивидуално-непоновљиво које их трансцендира и што су и средњовековни ретори признавали као специфичну реалност, како смо видели, о којој није могуће говорити осим метафорично.

⁶ „Када је у питању природа Павловићеве заинтересованости за епоху средњег века, она је била двострука. С једне стране, он је ослушкивао медијевистичка истраживања свог доба са свешћу о томе да многа филолошка, текстолошка, али и поетичка питања везана за ту књижевност нису решена. С друге стране, он се за то наслеђе интересовао као песник са израженом (само)свешћу о поетичким, естетским и културолошким питањима“ (Радуловић 2021: 285).

Међутим, оваква недовољно рашчишћена филолошка ситуација у другој половини 20. века показала се као посебно плодна када је реч о стваралачкој и есејистичкој рецепцији средњовековља. Када је говорио о поетичкој Византији, Винавер је сматрао да „за такву Византију – ако би је осетио песник веће и зрелије вредности – било би много читање излишно, а продубљивање у Новаковића – кобно“ (Винавер 1975: 156–157). Овај увид може нам помоћи да боље разумемо поетску реактуелизацију средњовековља у другој половини 20. века. Наиме, превише тзв. недвосмислених научних сазнања лишило би ову епоху ореола поетичности неопходног за аутентично песничко стваралаштво и тиме значајно ограничило индивидуалан приступ и оригинална читања, која нису морала да буду објективно тачна (да ли су икада?), али су зато била креативна и плодотворна. Без одређених, у извесном смислу „ексцентричних“, Павловићевих увида у средњовековну књижевност⁷, не би било ни неких од његових песама (на пример она о Данилу Пећком), али и без уверења да је средњовековна књижевност аутентична, стваралачка и израз једне *духовне аваншуре*, тешко да би дошло до њене песничке реактуелизације, другим речима, остали бисмо ускраћени за један богати ток послератног модернистичког певања.

Упознавање са средњовековним текстовима доносило је често загонетке и питања на која није увек било јасног одговора, а по Павловићу управо су тајанственост, двосмисленост и загонетност основни залог трајне привлачности коју средњовековни текстови имају за савременог читаоца. Наиме, у Павловићевој рецепцији средњовековне књижевности *зајонешка* постаје естетска вредност: „Ми верујемо да таква места – бременита значењем, или у свиленој чаури загонетке – чине већ саставне делове једног вредносног суда о књижевном делу, а највише је тако кад имамо посла са жанровски сложеним и мозаично компонованим житијским делима наше средњовековне књижевности“ (Павловић 2000: 216), рећи ће он поводом свог тумачења једног места из Данила Другог. Управо је загонетност тих текстова један од разлога

⁷ Павловићев есејистички приступ средњовековној књижевности одликују запажања која су оригинална, подстицајна и помало неочекивана. Тако је он често налазио куриозитете у нашим средњовековним текстовима. На пример, за њега, Данило започиње „стварање наше естетске терминологије“, односно „почиње да пише историју наше средњовековне уметности“ (Павловић 2000: 218, 219). „Похвално слово кнезу Лазару“ је доказ постојања неке врсте средњовековног театра: „За мене је овај фрагмент несумњив доказ да је у средњем веку постојало позориште у цркви и потреба за сценским текстовима“ (Исто: 227). Тумачећи тај део Павловић је инспирисан: „Овде, у нашем тексту, занимљиво је да се негативним личностима даје прилика да се исказу у позоришном облику. Агара и ђаво се изузимају из реторских и похвалних низова овог текста, њима се даје један објективан вид, вид веће дистанце, они постају спољни приказ од којег су гледаоци и слушаоци преграђени самим дијалогским издвајањем текста. Текст више не каже ми, нити сви, не укључује присутне, него је као гледање кроз кључаоницу на вратима пакла“ (Исто: 228). Нешто касније сматра да је можда и читаво „Похвално слово“ „пример средњовековног сакралног театра у нас“ (Исто: 230).

због чега нас они зову на нова читања, *макар и не сасвим стручна*: „Загонетке које подстичу на нова читања. И разлог, ако томе разлога тражити треба, зашто дела Данила II и наше средњовековне житијне књижевности стоје на књижевном видiku као незалазно сунце што зрачи кроз шуму наше дивне древне ћирилице, нудећи нам у својој белој ноћи непредвидљива озарења“ (Исто: 221) – закључиће Павловић есеј о Данилу Другом. Такав закључак примењив је и на његов целокупан приступ средњовековној књижевности.

Иван В. Лалић и молитвени дух српског средњовековља

Спона између средњовековних аутора и савремених поетичких прекупација, другим речима жива веза са традицијом сопствене књижевности, представљала је доминантну тачку гледишта када је реч о есејистичком приступу наслеђу старе књижевности у другој половини 20. века. Тако за Лалића Јефимијино дело представља *молитвени дух* у српској књижевности, због чега се песници који су се опробали у овом жанру означавају као њени наследници: „[...] реч је, најзад, о Јефимијином духу у савременом српском песништву... А ја сам то дакле схватио као размишљање на тему молитве, као облика поетске комуникације у савременом српском песништву“ (Лалић 1997: 136). У другој половини 20. века молитва поново постаје важан начин песничког изражавања и заузима истакнуто место у Лалићевом певању. Њена поетска реактуелизација имала је и аутопоетички карактер који се манифестовао као самосвест о припадности сопственој културној традицији (српсковизантијско наслеђе), али и у виду подсећања на заборављени (архаични) смисао певања као начина ступања у контакт са Апсолутом. За Лалићева поетичка уверења молитва је безмало метонимија за песништво само: наиме, упркос разликама, и једна и друга форма изражавања деле исту комуникацијску усмереност на Апсолут који их превазилази. Истичући вредности одговарајућих песама-молитава наше књижевности, Лалић их сагледава у једном историјском луку који започиње са српсковизантијским наслеђем. Тако је, према његовом мишљењу, српска књижевност, захваљујући Симовићевих „Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској“ постала књижевност са најлепшим молитвама Богородици одмах после византијске: „Песме-молитве Богородици врло су карактеристична подврста молитве као књижевне врсте. Најлепше и најсублимније примере налазимо у византијској и одмах затим – усуђујем се то одлучније рећи тек после ове Симовићеве песме – у српској поезији“ (Исто: 138). Иако је свестан да постоје разлике између црквене и поетске молитве, Лалић зна да оне у већини случајева остају на нивоу порекла, функције или употребе и да их дубински импулс због кога молитва уопште настаје превазилази. Због тога је могуће поређење византијске и (савремене) српске књижевности

када се ради о песмама испеваним Богородици. Могућност да се стара и нова књижевност, упркос свим разликама пореде, вреднују и ситуирају у контекст традиције, проистиче и из чињенице да су наши послератни модернисти усвојили Елиотов динамички концепт традиције у коме дела различитих епоха доживљавају померање у оквиру књижевног поретка у зависности од нових стваралачких резултата.

Препознавање поетичких предака није само израз Лалићевог настојања да идентификује сопствену *традицију*, већ је и резултат његове свести о континуитету одговарајућих поетичких проблема који су повезивали средњовековну књижевност и послератни модернизам: „Јефимија тешко да је могла и сањати о броју и врсти својих настављача у духу“ (Исто: 138). Реч је о слободном и довољно флексибилном преобликовању духовних садржаја и уметничких облика старе књижевности у модернистички другачијим комуникацијским условима. Могли би то бити *кристијали духа* како их назива Курцијус (1996: 648) који настављају да трају и када форма која их је садржавала изгуби снагу и избледи. Једина разлика је што се у овом случају средњовековна форма молитве транспонује у модернистичко певање и добија нови замах и обновљени живот. А, управо је Лалић био један од главних представника ове врсте певања.

Закључак

Континуитет је кључни појам када је реч о реактивирању различитих видова традиције у песничкој пракси, али и културно-поетичкој мисли послератних модерниста. Такав је случај и са средњовековним наслеђем. Осим што су полузаборављена дела средњовековних писаца представљала узбудљиву новину у другој половини 20. века, она су била и веза са дубљим културним слојевима, попут Византије, антике, али и митског наслеђа.

Есејистичким проучавањем средњовековних текстова најсистематичније се бавио Миодраг Павловић. Његово интересовање за овај период није искључиво плод настојања да се одређеним савременим песничким појавама пронађе објашњење, односно да се оне дубље ситуирају у историју, већ је и израз чисте књижевно-историјске радозналости за временски удаљене слојеве културе. Отуда је он дела средњовековних аутора најчешће посматрао у контексту целокупне традиције српске књижевности.⁸ Њега је подједнако интересовао значај који је то наслеђе могло да има за савременог читаоца и

⁸ „У том смислу, он ће знати да усменој песми и одабраном житију, једнако као и модерним остварењима, приђе заправо као књижевном тексту, односно приступаће и анализи његове мотивско-тематске и структурно-композиционе уређености, али и оне књижевно-историјске и културно-контекстуалне његове природе“ (Деспих 2021: 274).

песника, као и његова уклопљеност у старије, фолклорне и митске обрасце. Заправо у његовој визури то је често било једно те исто.⁹

Јован Христић и Иван В. Лалић бавили су се средњовековном књижевношћу поводом савремених песничких појава, али су оставили значајна сведочанства о њеном месту и улози у историји српске културе. Отуда су они у средњовековном наслеђу трагали за поетичким, културолошким и идејним обрасцима који су представљали историјско утемељење и стваралачки подстицај одговарајућим савременим тенденцијама српског песништва и културе.

Заједничко за поетички и есејистички приступ сва три песника је да су средњовековну књижевност посматрали као *живу традицију* са богатим потенцијалима. Стваралачком праксом и есејистичким промишљањима, њихови средњовековни преци постали су заиста *живи ђесници*, баш како се звала и едиција у којој је Васко Попа објавио избор из Доментијана чији наслов уједно на најбољи начин сажима шта је традиција значила у поетичкој мисли послератног модернизма.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АВЕРИНЦЕВ, Сергеј. *Реторика и извори европске књижевне традиције*. Мирјана Грбић и Соња Бојић (прев.). Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2019.
- БОШКОВИЋ, Драган. „Византија: идентитет или утопија историје српске књижевности?“. *Византија у (српској) књижевности и култури од средње до двадесет и првог века*. Драган Бошковић (ур.). Крагујевац: ФИЛУМ, 2013.
- ВИНАВЕР, Станислав. *Криптички радови Сјанислава Винавера*. Павле Зорић (прир.). Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 1975.
- ДЕСПИЋ, Ђорђе. „Павловићево читање народне и старе српске поезије“. *Poznańskie Studia Slawistyczne*, No. 21, University of Adam Mickiewicz in Poznań, 2021.
- КУРЦИЈУС, Ернст Роберт. *Европска књижевност и латински средњи век*. Јосип Бабић, Дарко Тодоровић, Александра Манчић Милић, Зоран Радисављевић (прев.). Београд: СКЗ, 1996.
- ПАВЛОВИЋ, Миодраг. „Наша историја се стално кида“. *Глас јавности*, 22. 4. 2001. Интервју водила Оливера Ђурђевић.
- РАДУЛОВИЋ, Марко. „Есеји Миодрага Павловића о старој српској књижевности“. *МСЦ*. 50/2, Београд, 2021.

ИЗВОРИ

- ЛАЛИЋ, Иван В. *О поезији*. Александар Јовановић (прир.). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.
- ПАВЛОВИЋ, Миодраг. *Огледи о народној и старој српској поезији*. Београд: Просвета, 2000.
- ХРИСТИЋ, Јован. „Предговор“. У: Иван В. Лалић. *Изабране и нове ђесме*. Београд: СКЗ, 1969.

⁹ Што су се у тексту дела одређене епохе више наслућивали древни обрасци, што се оно више приближавало архетипским представама, то је према Павловићу могло да буде интересантније савременом читаоцу, односно песнику послератног модернизма за чији је стваралачки чин поетска (ре)интерпретација традиције била од кључног значаја. Оваква усмереност на живо наслеђе, водила је Павловића и ка другим облицима баштине, фолклорној књижевности, обредним и религијским обрасцима старине. Стога је он, када је реч о есеју, писац са најизраженијом и најартикулисанијом културном самосвешћу.

Marko M. Radulović

THE SERBIAN-BYZANTINE HERITAGE IN THE ESSEYS BY SERBIAN
POETS OF THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY
(MIODRAG PAVLOVIĆ, JOVAN HRISTIĆ, IVAN V. LALIĆ)

Summary

The key term related to reactivating different aspects of tradition in the poetic practice but also in the cultural-poetic thought of the post-war modernists is continuity. That is the case with the medieval heritage as well. Apart from the half-forgotten pieces of writing authored by medieval writers that represented an exciting novelty in the second half of the twentieth century, they were also connected to the deeper layers of culture such as the Byzantine Empire, and mythical heritage as well. The most systematic essayistic studying of the medieval texts was conducted by Miodrag Pavlović. His interest in this period was not exclusively the product of attempting to find an explanation for certain poetic phenomenon that is to place them further in history. It is also an expression of pure literary and history-related curiosity for layers of culture that are very distant in terms of time. Hence, Pavlović regarded the pieces of writing of medieval authors most often in the context of the entire Serbian literature tradition. He was equally interested in the significance that heritage could have for a contemporary reader and poet, as well as his matching older, folklore and mythical patterns. Pavlović was particularly interested in the existence of the medieval poetry, the originality of medieval authors as well as the possibility of medieval heritage becoming contemporary poets' inspiration. Jovan Hristić and Ivan V. Lalić dealt with medieval literature with regard to contemporary poetic phenomena. However, they produced significant testimonies about its position and role in Serbian cultural history. For this reason, they looked for poetic, cultural and idea-related patterns in the medieval heritage. Those patterns used to represent historical base and creative encouragement to the suitable contemporary Serbian poetry and culture tendencies. In the preface to Lalić's *Izabranim i novim pesmama* (1969) [*Selected and New Poems*, 1969], Hristić pointed out double role the Byzantine Empire has in Lalić's oeuvre: on one hand, it has to do with cultural-based connection with the European civilization foundations. On the other hand, it is a certain archetypal symbol enabling the issue of history and duration poetic articulation. Lalić tackled medieval heritage in the text „Jefimijin duh i četiri pesme (poezija kao molitva)“ [“Jefimija's ghost and four poems (poetry as a prayer)“] in which he expresses his conviction in the continuity of suitable poetic problems that connected medieval literature and post-war modernism. To put it differently, Jefimija's creation symbolizes the prayer spirit of Serbian chanting that also continues to last under new communicative conditions such as the second half of the twentieth century Serbian poets' creation. What all three poets' poetic and essayistic approach have in common is that they considered medieval literature to be *alive tradition* with rich potential.